

Naziv originala:
Dan Ariely
PREDICTABLY IRRATIONAL

Copyright © by Dan Ariely, 2008
Copyright © za srpsko izdanje Alnari d.o.o. 2008

ISBN 978-86-7710-301-9

den arijeli

(ne)logičan izbor

skrивene sile koje
oblikuju naše odluke

Prevela Sandra Čelap

Beograd, 2008.

Uvod

Kako me je jedna povreda dovela do iracionalnosti
i istraživanja koje je ovde opisano

Mnogi ljudi su mi rekli da imam neobičan pogled na svet. Tokom dvadeset i više godina moje istraživačke karijere, to mi je omogućilo da se dobro zabavljam tokom provaljivanja šta stvarno utiče na naše odluke u svakodnevnom životu (suprotno onome što mi mislimo, često prilično uvereni, da utiče na njih).

Da li znate zašto tako često obećavamo sebi da ćemo držati dijetu i vežbati, tek da bi te misli nestale čim prođemo pored vitrine sa kolačima?

Da li znate zašto ponekad uzbuđeno kupujemo stvari koje nam zapravo ne trebaju?

Da li znate zašto i dalje imamo glavobolju nakon što popijemo aspirin od pet centi, ali ta ista glavobolja nestane nakon aspirina koji košta 50 centi?

Da li znate zašto su ljudi, od kojih je zatraženo da se prisete Deset božjih zapovesti, iskreniji (barem odmah nakon toga) od

onih koje niste podsetili na to? Ili zašto kodovi časti zaista smanjuju nepoštenje na radnom mestu?

Do kraja ove knjige znaćete odgovore na ova i mnoga druga pitanja koja utiču na vaš privatni život, posao i način na koji posmatrate svet. Razumevanje odgovora na pitanje o aspirinu, na primer, ima implikacija ne samo na vaš izbor lekova već i na jedno od najvažnijih pitanja u našem društvu: troškove i efektivnost zdravstvenog osiguranja. Shvatanje uticaja Deset zapovesti u sprečavanju nepoštenja može da pomogne u prevenciji naredne pronevere poput *Enrona**. A razumevanje dinamike impulsivnog jela ima implikacije na svaku drugu impulsivnu odluku u našim životima – uključujući i to zašto je toliko teško štedeti novac za crne dane.

Moj cilj, do kraja ove knjige, jeste da vam pomognem da iz osnova promenite mišljenje o tome šta vas i ljude oko vas pokreće. (Tera da se ponašate onako kako se ponašate.) Nadam se da ću vas do toga dovesti pomoću različitih naučnih eksperimenata, nalaza i anegdota koje su u mnogim slučajevima prilično zabavne. Kada jednom uvidite kako su sistematične greške – i kako ih iznova ponavljamo – mislim da ćete početi da učite kako da neke od njih izbegnete.

Ali pre nego što vam ispričam o mom radoznanom, praktičnom, zabavnom (i u nekim slučajevima čak ukusnom) istraživanju o jelu, kupovini, ljubavi, novcu, oklevanju, pivu, poštenju i drugim oblastima života, smatram da je važno da vam ispričam o poreklu mog pomalo neobičnog pogleda na svet – i samim tim poreklu ove knjige. Tragično, moji počeci u ovoj oblasti vezani su za nezgodu koja se desila pre mnogo godina i koja je bila sve samo ne zabavna.

Tog dana koji bi inače bio običan petak posle podne u životu osamnaestogodišnjeg Izraelca, sve se nepovratno promenilo za svega

* Nekada najveća energetska kompanija u SAD čiji je osnivač i predsednik, Ken Lay, optužen za zaveru sa svojim prvim saradnikom, za ono što se u Americi zove „wire fraud“ (nešto poput „teškog oblika prevare“), kao i za „standardnu“ prevaru.

nekoliko sekundi. Eksplozija velike magnezijumske baklje, kakva se koristila za osvetljavanje bojnog polja noću, pokrila je sedamdeset procenata mog tela opekotinama trećeg stepena.

Naredne tri godine, proveo sam u bolnici umotan u zavoje i izlazio u javnost tek povremeno, obučen u usko sintetičko odelo i sa maskom zbog čega sam izgledao kao uvrnuta verzija Spajdermena. Bez mogućnosti da učestvujem u istim svakodnevnim aktivnostima kao moji prijatelji i porodica, osećao sam se prilično odvojen od društva i počeo sam da promatram one aktivnosti koje su nekada bile deo moje svakodnevne rutine kao da sam autsajder. Kao da sam došao iz drugačije kulture (ili sa neke druge planete), počeo sam da razmatram ciljeve različitog ponašanja, svog i ponašanja drugih. Na primer, počeo sam da se pitam zašto sam voleo jednu devojkicu a ne neku drugu, zašto je moj svakodnevni raspored organizovan tako da odgovara lekarima a ne meni, zašto sam voleo da se verem po stenama, ali ne i da učim istoriju, zašto sam toliko brinuo o tome šta drugi ljudi misle o meni i uglavnom šta je to u vezi sa životom što motiviše ljude.

Tokom tri godine provedene u bolnici nakon moje nezgode, iskusio sam različite tipove bola, kao i mnogo vremena između terapija i operacija da razmišljam o tome. Tokom tih dugih godina, moja svakodnevna agonija odigravala se za vreme „kupke“, svakodnevne procedure u kojoj su me potapali u rastvor dezinfekcionog sredstva, skidali mi zavoje i gulili izumrle čestice kože. Kada je koža netaknuta, dezinfekciona sredstva uzrokuju slab bol, i zavoji se, uopšteno govoreći, lako skidaju. Ali kada ima malo ili nimalo kože – kao u mom slučaju zbog velikih opekotina – zavoji se lepe za meso a dezinfekciona sredstva uzrokuju bol kao ništa drugo čega mogu da se setim.

Na početku boravka na odeljenju za opekotine, počeo sam da razgovaram sa medicinskim sestrama koje su obavljale moje svakodnevno kupanje, da bih shvatio njihov pristup mojoj terapiji.

Sestre bi rutinski zgrabile zavoj i povukle ga što je brže moguće, uzrokujući kratak, jak bol; one bi ponavljale ovaj proces sat i više vremena dok ne bi uklonile sve zavoje. Kada bi ovaj proces bio gotov, mazale bi me kremom i uvijale u nove zavoje da bi narednog dana sve iznova ponovile.

Ubrzo sam saznao da su sestre imale teoriju da snažno povlačenje zavoja, koje je uzrokovalo oštar bol, jeste poželjnije (za pacijenta) od laganog povlačenja obloga koje možda ne bi uzrokovalo tako jak bol već bi ga produžilo, time možda čineći iskustvo uopšteno bolnijim. Sestre su takođe zaključile da ne postoji razlika između dva moguća metoda: početka od najbolnijeg dela tela i napredovanja ka manje bolnom delu; ili početka od najmanje bolnog dela i napredovanja ka užasno bolnim područjima.

Kao neko ko je zapravo iskusio bolni proces skidanja zavoja, ja nisam delio njihova uverenja (koja nikada nisu naučno proveravana). Štaviše, njihove teorije nisu uzimale u obzir strah koji pacijent oseća dok iščekuje terapiju; poteškoće sa promenom intenziteta bola tokom vremena; nepredvidivost neznanja kada će bol početi a kada uminuti; ili korist saznanja da postoji mogućnost da se bol smanji tokom vremena. Ali s obzirom na svoj bespomoćni položaj, imao sam sasvim malo uticaja na sve ovo.

Čim sam mogao da napustim bolnicu na duže vreme (i dalje sam se vraćao na povremene operacije i terapije narednih pet godina), počeo sam da studiram na univerzitetu u Tel Avivu. Tokom prvog semestra, pohađao sam predmet koji je iz korena promenio moj pogled na istraživanja i prilično odredio moju budućnost. To je bila fiziologija mozga koju je predavao profesor Hanan Frenk. Pored fascinantnih materijala koje je profesor Frenk pokazao o funkcionisanju mozga, ono što me je najviše fasciniralo u vezi sa ovim predmetom bio je njegov stav prema pitanjima i alternativnim teorijama. Mnogo puta kada bih podigao ruku na predavanjima ili svratio do njegove kancelarije da predložim drugačiju

interpretaciju nekih rezultata koje je predstavio, on bi odgovarao da je moja teorija zaista moguća (pomalo neverovatna ali ipak moguća), a zatim bi me izazivao da predložim empirijski test da bi se razlikovala od konvencionalne teorije.

Smišljanje takvih testova nije bilo lako, ali ideja da je nauka empirijski poduhvat u kojem svi učesnici, uključujući i bruća poput mene, mogu da dođu do alternativnih teorija, sve dok pronalaze empirijske načine za testiranje tih teorija, otvorila mi je novi svet. Prilikom jedne od mojih poseta kancelariji profesora Frenka, predložio sam teoriju koja objašnjava kako se razvijaju određeni stadijumi epilepsije i uključio ideju kako bi se to moglo testirati na pacovima.

Profesoru Frenku se dopala ideja i naredna tri meseca radio sam na približno 50 pacova, ugrađujući katetere u njihove kičmene moždine i dajući im različite supstance da bih im povećao ili smanjio napade epilepsije. Jedan od praktičnih problema ovog pristupa bio je taj da su mi pokreti ruke bili ograničeni zbog povrede i, kao posledica toga, bilo mi je izuzetno teško da operišem pacove. Srećom, moj najbolji prijatelj, Ron Vajsberg (strastveni vegetarijanac i ljubitelj životinja), pristao je da nekoliko vikenda provede sa mnom u laboratoriji i pomogne mi oko operacija – pravi test prijateljstva ako je ikada to bio.

Na kraju se ispostavilo da je moja teorija bila pogrešna, ali to nije umanjilo moj entuzijizam. Na kraju krajeva, mogao sam da naučim nešto o svojoj teoriji i, iako je bila pogrešna, bilo je dobro saznati to sa visokim procentom sigurnosti. Oduvek sam imao mnogo pitanja o tome kako stvari funkcionišu i kako se ljudi ponašaju, i to novo shvatanje – da nauka obezbeđuje alate i mogućnosti da ispitam sve što mi je interesantno – podstaklo me je da proučavam ljudsko ponašanje.

Sa ovim novim alatima, prilično sam se fokusirao na svoje početne napore da shvatim iskustvo bola. Iz očiglednih razloga,

najviše sam se bavio takvim situacijama kao što je terapija kupanjem u kojoj se pacijentu mora izazivati bol tokom dužeg perioda. Da li je bilo moguće smanjiti opštu agoniju takvog bola? Tokom narednih nekoliko godina, bio sam u mogućnosti da izvedem seriju laboratorijskih eksperimenata na sebi, svojim prijateljima i volonterima – korišćenjem fizičkog bola izazvanog toplotom, hladnoćom, vodom, pritiskom i glasnim zvukom, pa čak i psihičkim bolom zbog gubitka novca na berzi – da bih pronašao odgovore.

Do trenutka kada sam završio, shvatio sam da su medicinske sestre na odeljenju za opekotine ljubazne i velikodušne (pa, bila je jedna koja je bila izuzetak) sa dosta iskustva u natapanju i skidanju zavoja, ali ipak nisu imale tačnu teoriju o tome šta bi umanjilo bol njihovim pacijentima. Pitao sam se kako mogu toliko da greše s obzirom na njihovo ogromno iskustvo? Pošto sam lično poznavao te sestre, znao sam da njihovo ponašanje nije posledica zlobe, gluposti ili nemara. Pre su najverovatnije bile žrtve nasleđenih predrasuda o percepciji bola svojih pacijenata – predrasuda koje očigledno čak ni njihovo ogromno iskustvo nije izmenilo.

Iz ovih razloga, bio sam naročito uzbuđen kada sam se jednog jutra vratio na odeljenje za opekotine i predstavio im svoje rezultate, sa nadom da ću uticati na procedure skidanja zavoja drugih pacijenata. Rekao sam medicinskim sestrama i lekarima da se ispostavilo da ljudi osećaju manje bola kada se tretmani (kao što je skidanje zavoja u kupki) izvode sa manje intenziteta i duže nego kada se isti cilj postiže korišćenjem jačeg intenziteta i kraće. Drugim rečima, manje bih patio da su skidale zavoje sporije nego metodama brzog povlačenja.

Sestre su bile iskreno iznenađene mojim zaključcima, ali ja sam bio podjednako iznenađen onim što je Eti, moja omiljena medicinska sestra, imala da kaže. Priznala je da im je nedostajalo ovo shvatanje i da bi trebalo da promene metode. Ali takođe je istakla da bi diskusija o bolu koji se nanosi u terapiji kupkama trebalo

da uzme u obzir i psihički bol koji sestre osećaju kada njihovi pacijenti vrište u agoniji. Brzo povlačenje zavoja moglo bi biti razumljivije, objasnila je, ako je to zaista način na koji sestre skraćuju svoje muke (a njihova lica su često pokazivala da i one pate). Mada, na kraju, svi smo se složili da bi procedure trebalo promeniti i zaista su neke od sestara poslušale moje preporuke.

Moje preporuke nikada nisu promenile proces skidanja zavoja na širem planu (barem koliko ja znam), ali ova epizoda na mene je ostavila poseban utisak. Ako su medicinske sestre, uz sve njihovo iskustvo, pogrešno shvatale šta je činilo stvarnost pacijenata o kojima su toliko brinule, možda i drugi ljudi slično pogrešno tumače posledice svog ponašanja i, iz tog razloga, donose pogrešne odluke. Odlučio sam da proširim polje svog istraživanja, od bola do ispitivanja slučajeva u kojima pojedinci ponavljaju svoje greške – a da pri tom ne nauče mnogo iz svog iskustva.

Ovo putovanje kroz mnoge načine iracionalnosti svih nas jeste, dakle, ono o čemu je ova knjiga. Disciplina koja mi dozvoljava da se bavim ovim predmetom naziva se *bihevioralna ekonomija*. Bihevioralna ekonomija je relativno nova oblast, ona koja spaja aspekte i psihologije i ekonomije. Ona me je navela da proučavam sve od naše nevoljnosti da štedimo za penziju do naše nesposobnosti da jasno razmišljamo tokom seksualnog uzbuđenja. Mada, nisam pokušavao da shvatim samo ponašanje već i proces donošenja odluka koji leži iza takvog ponašanja – vašeg, mog, svačijeg. Pre nego što nastavim, dozvolite mi da pokušam da objasnim, ukratko, šta je bihevioralna ekonomija i kako se razlikuje od standardne ekonomije. Dozvolite da počnem Šekspirovim rečima:

Kakvo je čovek čudo! Koliko plemenit u razlozima! Koliko beskrajan u sposobnostima! U obliku i kretanju

koliko izričit i dostojan divljenja! Kao anđeo u svojim delima! Kao bog u brigama! Lepota sveta, paragon životinja.

– Čin II, scena 2, *Hamlet*

Dominantan pogled na ljudsku prirodu, koji uglavnom dele ekonomisti, oni koji kreiraju politiku i oni koji nisu stručnjaci, obični ljudi, jeste upravo onaj koji je opisan u ovom citatu. Naravno, ovaj stav je uglavnom ispravan. Naši umovi i tela sposobni su za neverovatne stvari. Mi možemo da vidimo loptu koja je bačena sa velike razdaljine, momentalno izračunamo njenu putanju i udar, a zatim da pomerimo telo i ruke da je uhvatimo. Možemo sa lakoćom da naučimo nove jezike, naročito kada smo deca. Možemo da ovladamo šahom. Možemo da prepoznamo na hiljade lica a da ih ne pomešamo. Možemo da stvorimo muziku, književnost, tehnologiju i umetnost – i lista se nastavlja.

Šekspir nije usamljen u svom shvatanju ljudskog uma. U stvari, svi mi razmišljamo o sebi na način koji je opisao Šekspir (mada shvatamo da naše komšije, supružnici i šefovi često ne ispunjavaju ovaj standard). U okviru domena nauke, ove pretpostavke naše sposobnosti da savršeno razmišljamo usadile su se i u ekonomiju. U ekonomiji, ova osnovna ideja, koja se naziva *racionalnost*, obezbeđuje osnovu za ekonomske teorije, predviđanja i preporuke.

Iz ove perspektive, i u meri u kojoj svi verujemo u ljudsku racionalnost, svi smo ekonomisti. Ne mislim da svako od nas može intuitivno da razvije složene primenjene teorijske modele ili shvati generalizovani aksiom otkrivenih preferenci (GARP); zapravo mislim da imamo osnovna uverenja o ljudskoj prirodi na kojima je zasnovana ekonomija. U ovoj knjizi, kada pomenem *racionalni* ekonomski model, mislim na osnovne pretpostavke koje većina ekonomista kao i mnogi od nas imaju o ljudskoj prirodi – jed-

nostavna i privlačna ideja da smo sposobni da za sebe donesemo odluke koje su ispravne.

Iako je osećanje strahopoštovanja prema sposobnosti ljudi očigledno opravdano, postoji velika razlika između dubokog osećaja divljenja i pretpostavke da su naše sposobnosti razmišljanja savršene. Zapravo, ova knjiga je o ljudskoj *iracionalnosti* – o našoj udaljenosti od savršenstva. Ja verujem da je priznanje da smo daleko od idealnih važan deo pohoda u kojem bi trebalo zaista da shvatimo sebe, kao i deo koji obećava mnogo praktičnih koristi. Shvatanje iracionalnosti važno je za naše svakodnevne poteze i odluke, i za razumevanje kako kreiramo svoje okruženje i izbore koje nam pruža.

Moj sledeći nalaz jeste da ne samo da smo iracionalni, već smo predvidivo iracionalni – i da se naša iracionalnost ponavlja na isti način, iznova i iznova. Bilo da smo potrošači, poslovni ljudi ili oni koji kreiraju politiku, shvatanje toga kako smo predvidivo iracionalni pruža nam početnu tačku za poboljšanje procesa odlučivanja i menjanje načina na koji živimo nabolje.

Ovo me dovodi do prave „začkoljice“ (kako bi možda Šekspir rekao) između konvencionalne ekonomije i bihevioralne ekonomije. U konvencionalnoj ekonomiji, pretpostavka da smo svi racionalni implicira da, u svakodnevnom životu, izračunavamo vrednost svih opcija sa kojima se suočavamo a zatim bismo najbolji mogući put. Šta ako pogrešimo i uradimo nešto iracionalno? Ovde, takođe, tradicionalna ekonomija ima odgovor: „tržišne sile“ će se obrušiti na nas i brzo nas vratiti na put pravičnosti i racionalnosti. U stvari, na osnovu ovih pretpostavki, generacije ekonomista od Adama Smita bile su u stanju da izvedu dalekosežne zaključke o svemu, od poreskog sistema i zdravstvene politike do određivanja cena proizvoda i usluga.

Međutim, kao što ćete videti u ovoj knjizi, mi smo zapravo daleko manje racionalni nego što standardna ekonomija pretpostavlja.

Štaviše, ova naša iracionalna ponašanja nisu ni nasumična ni besmislena. Ona su sistematska i, pošto ih neprestano ponavljamo, predvidiva. Pa, zar ne bi imalo smisla modifikovati standardnu ekonomiju i udaljiti je od naivne psihologije (koja često pada na testu razuma, introspekcije i – najvažnije – empirijske provere)? Upravo ovo, bihevioralna ekonomija koja se tek razvija, i ova knjiga kao mali deo tog poduhvata, pokušava da postigne.

Kao što ćete videti na narednim stranicama, svako od poglavlja u knjizi zasnovano je na nekoliko eksperimenata koje sam izveo tokom godina sa nekim fenomenalnim kolegama (na kraju knjige su kratke biografije mojih neverovatnih saradnika). Zašto eksperimenti? Život je složen, sa višestrukim silama koje istovremeno primenjuju svoje uticaje na nas, a ova složenost otežava pravilno razumevanje o tome kako svaka od ovih sila oblikuje naše ponašanje. Za naučnike koji se bave društvenim naukama, eksperimenti su poput mikroskopa ili svetlosnih efekata. Oni nam pomažu da usporimo ljudsko ponašanje na opis događaja korak po korak, izolujemo pojedinačne sile i pažljivo i detaljnije ispitamo te sile. Oni nam dozvoljavaju da direktno i nedvosmisleno testiramo šta nas tera da se ponašamo tako kako se ponašamo.

Kada bi lekcije koje su naučene iz eksperimenta bile ograničene na tačno okruženje eksperimenta, njihova vrednost takođe bi bila ograničena. Umesto toga, voleo bih da o eksperimentima razmišljate kao o nečemu što pruža uvid u način na koji razmišljamo i kako donosimo odluke – ne samo u kontekstu određenog eksperimenta već, ekstrapolacijom, u mnogim kontekstima života.

Dakle, u svakom poglavlju preduzeo sam po jedan korak ka ekstrapolaciji nalaza iz eksperimenata u druge kontekste, pokušavajući da opišem neke od njihovih implikacija na svakodnevni

život, posao i javnu politiku. Implikacije koje sam naveo samo su, naravno, delimičan spisak.

Da bi se iz ovog stekla prava vrednost, i uopšteno iz društvenih nauka, važno je da vi, čitaoci, provedete neko vreme razmišljajući o tome kako se principi ljudskog ponašanja, identifikovani u eksperimentima, primenjuju na vaš život. Moj predlog je da zastanete na kraju svakog poglavlja i razmotrite da li principi otkriveni u eksperimentima mogu vaš život učiniti boljim ili gorim, i još važnije, šta biste vi mogli da uradite drugačije, s obzirom na vaše novo shvatanje ljudske prirode. Tu leži prava avantura.

A sada, da krenemo na put.